Mitovi i kontramitovi o jevrejima u Osmanskoj imperiji

Esej je napisan u povodu dva stoljeća od Sarajevskog Purima, kad su muslimani Sarajeva spasili svoje susjede, sarajevske jevreje

Piše: **ENES KARIĆ**

STARI ZAVJET, NOVI ZAVJET, "NAJNOVIJI ZAVJET" Na simboličkoj ravni gledano, povijest jevreja, kršćana i muslimana nije se odvijala mnogo drugačije od povijesti njihovih svetih knjiga. Stari Zavjet je dugo bivao sāmim, potom uz njega dolazi Novi Zavjet, a zatim, protokom mnogih vremena, uz te dvije drevne svete knjige, i knjiga Kur'āna (za muslimane "Najnovijeg Zavjeta") traži, i zauzima, svoje mjesto. Sve tri knjige utjecale su kako na povijest triju vjera: judaizma, kršćanstva i islama, tako i na samu geografiju gdje su njihovi vjernici živjeli.

Kad god se govori o jevrejima, kršćanima i muslimanima u zajedničkim poveznicama, potrebno je imati u vidu da se geografija onog važnog trokuta - Jerusalem, Mekka i Medina – sve od nastanka islama potvrđuje, širi i posvjedočuje kao povijesna zbilja na mnogim mjestima na zemaljskoj kugli. Naprimjer, nakon nastanka islama sprva 7. stoljeća po ʿĪsāu al-Masīhu (Isusu Kristu), Jerusalem je

> I drevni Rim jevreje je raseljavao silom, naprimjer, dolina Rajne postala je jedna od domovina silom raseljenih jevreja prije blizu dvije hiljade godina

638. potpao pod vlast halifata iz Medine i, uz svoje već postojeće sinagoge i crkve, stekao svoje prve džamije. Damask je od 661. godine po ʿĪsāu al-Masīhu postao izvjesna replika Jerusalema, uz svoje sinagoge i crkve dobio je i džamije. Isto ili slično "sveto replikovanje Jerusalema" desilo se kasnije i u Kairu, Isfahanu, Kordovi, Fezu, Bagdadu... Vijekovi su proticali, Jerusalem se geografski i povijesno multiplikovao, naprimjer, nakon 1453. Konstantinopol ili Carigrad dobio je svoje džamije uz prethodno postojeće sinagoge i crkve, itd. Ni Sarajevo tu nije bilo nikakva iznimka, zajedno sa mnogim gradovima Balkana.

Naravno, započeti besjedu o Sarajevskom Purimu na ovaj način znači optirati za jednu idealiziranu i, općenito uzev, ružičastu sliku odnosa između jevreja, kršćana i muslimana, kao i između judaizma, kršćanstva i islama. Povijest tu idealiziranu predstavu nekada potvrđuje, ali je vrlo često i ne odobrava. Zapravo, često je demantira. Stoga je pri proučavanju tih dugih platnā historijskih vremena, i povijesti same, potrebno razobličavati mnoge mitove i kontramitove.

STARI VIJEK I JEVREJSKA ROPSTVA Povijesno gledano, jevreji su kao narod, ali i kao drevna vjerska i religijska zajednica, svoj subjektivitet stekli davno prije pojave kršćanstva, a još davnije, ako se tako može reći, prije pojave islama. Zadržimo li se samo na stranicama Biblije i Kur'āna, jevreji i judaizam su se, pronoseći svijetom slavu semitski očitovanog i koncipiranog monoteizma, ili slavu Jahveovu, još u tzv. Starom vijeku nesretno suočili sa najmanje tri velike paganske imperije ili trima carstvima: Faraonskim, Babilonskim i Rimskim. Sa paganskim Perzijskim carstvom sreća jevreja bila je promjenljiva, ali Faraonsko, Babilonsko i Rimsko carstvo jevreje su porobljavali, često u samoj pradomovini jevreja, zemlji Izraela i Palestini – Jerusalemu, Judeji, Galileji... Povijesno gledano, ova tri jevrejska ropstva umnogome su doprinijela da su jevreji i jevrejstvo zaimali svoje dijaspore. I drevni Rim jevreje je raseljavao silom, naprimjer dolina Rajne postala je jedna od domovina silom raseljenih jevreja prije blizu dvije hiljade godina. Umnogome je iz te muke u samoj matici, gdje su se nad jevrejima sljedom vršila tri okrutna ropstva, došlo do jednog vrlo važnog novog vjerskog izdanka – kršćanstva.

Naime, veliki dio jevreja snažno se uzdao u Mesiju, u metafizičko spasenje, u izravnu Božiju intervenciju. Spasitelj ʿĪsā al-Masīh je poslan, došao je, ali kroz nekoliko decenija, ili manje od jednog stoljeća od njegova dolaska, sve se potvrdilo kao nova vjera, i sve se prometnulo u dolazak kršćanstva. Dakako, povijest nam posvjedočuje jedan paradoks: Iako je Rimsko carstvo vladalo jevrejima (među njima mnogi su se preobratili na kršćanstvo), kršćanstvo je za neka tri stoljeća zavladalo Rimom! Ono staro jevrejstvo ostalo je u Rimskom carstvu, odnosno na zapadu i na istoku, kao dijaspora, važna, utjecajna i značajna, ali progonjena i malobrojna.

Potom na svjetsku scenu stupa islam u sedmom stoljeću po ʿĪsāu al-Masīhu (Isusu Kristu). Na povijesnu scenu stupaju halifati kao svojevrsni politički i državni izraz učenja islama. Dobro je ovdje napomenuti da sve tri vjere: judaizam, kršćanstvo i islam, od samog svoga začetka sebi pririču izvornost i samoniklost. Metafizički gledano, to je i istina i tačno. Povijesno gledano, ove tri vjere jesu tri posestrime, nekada posvađane a nekada pomirene. Naprimjer, u nekadašnjim zemljama Rimskog carstva kršćanstvo je postalo stvarna vladajuća sila, zavladalo je ne samo jevrejima i jevrejstvom već i drugim religijskim, najčešće, paganskim zajednicama. U ovom pogledu dobro je prisjetiti se cara Konstantina, 313. godine po ʿĪsāu al-Masīhu (ili Isusu Kristu) i Konstantinovog Milanskog edikta. Kršćanstvo se sve više pokazivalo kao gospodar jevrejstva.

Oslovimo li sada islam, tokom njegova prva četiri stoljeća (7. - 11.) muslimani su diljem velikih prostranstava Bliskog i Srednjeg istoka bili uglavnom relativna manjina, iako vladajuća. Rekli bismo da su muslimani ostali gospodareća elita kroz svoje halifate (Emevijski u Damasku i Kordovi, Abbasijski u Bagdadu). Prema Adamu Metzu, kršćani i jevreji su sa (ili pod) halifatima našli moduse kohabitacije, iako su, naravno, politički bili u potčinjenom ili zimijskom ("štićeničkom") statusu. Dobro je prisjetiti se tog "zimijskog statusa" kad god se iznose mitovi o punoj ravnopravnosti jevreja, kršćana i muslimana u velikim halifatima. Ali s druge strane, zimijski status garantirao je mnogo toga: život, vjeru, imovinu, pripadnost svojima, itd., to nikada ne treba zaboravljati. K tome, od statusa zimija moglo se krenuti dalje, ka boljem statusu kad god je za to bilo volje na strani halifata. Nesumnjivo je po jevreje "zimijski status" značio poboljšanje u odnosu na ono što su imali pod Faraonskim, Babilonskim i Rimskim carstvom. Gledano kroz gorku ironiju, da su jevreji u zemljama kojima je u dvadesetom stoljeću zavladao fašizam i nacizam imali "zimijski status", ne bi došlo do Holokausta.

Važno je imati u vidu da se jevrejske i kršćanske zajednice u svojim bliskoistočnim i srednjoistočnim domovinama, pod vlašću halifata od 7. do 19. stoljeća, nisu trebale iznova kulturalno prilagođavati. Naime, sa muslimanima su tamošnji kršćani i jevreji dijelili mnoge zajedničke prasemitske i semitske kulturalne i tradicijske obrasce. Pretežno gledano, ovo se stanje kulturalne sličnosti između jevreja i muslimana održalo i kasnije, naprimjer u Rumeliji (ili evropskom dijelu Osmanske imperije). Vrlo je sličan slučaj sa kulturalnim podudarnostima i kad su posrijedi mnoge denominacije pravoslavnog kršćanstva na istoku sve do modernih vremena. Sa zapadnim kršćanima (ili prevalentno katolicima) to uglavnom nije bio slučaj, osim u važnoj iznimci kakva je bila Muslimanska Španija (711-1492). Naprimjer, katolici na Balkanu mnogo teže su se integrirali u Osmansku imperiju, za razliku od jevreja i pravoslavnih kršćana. Jednaki stupanj integracije svih kršćana u Osmanskoj imperiji jedan je od mitova o toj državi. Ovo u nas pokazuju i ljetopisi bosanskih franjevaca. Kulturalno, zapadne katoličke zajednice teže su podnosile vlast Osmanlija. S druge strane, vije-

Sarajevski Purim / SENAD GUBELIĆ

200 godina kasnije / SENAD GUBELIĆ

U Sarajevu je održana međunarodna konferencija i otvorena izložba / SENAD GUBELIĆ

kovima su pravoslavne crkvene hijerarhije bile važan ekonomski i politički oslonac osmanskim sultanima. To pokazuju mnoge knjige, npr. "Pravni položaj i karakter srpske crkve pod turskom vlašću" od Mirka Mirkovića i "Vidovdan i časni krst" od Miodraga Popovića.

OSMANSKA IMPERIJA I OGRANIČENA AUTONOMIJA MILLETA

Osmanska imperija sve od svoga nastanka (1299. godine) imala je osnovne crte halifata koji su joj davno ili neposredno prethodili. Podanici ili stanovništvo bilo je, naročito u kasnijim etapama Osmanske imperije, izdijeljeno na millete sa religijom kao osnovnom identifikacijskom odrednicom. Na taj način Osmanska imperija je upravljala razlikama među ljudima. Religijska, sudska, vjersko-crkvena... autonomija nemuslimanima je bila, naravno, zagarantirana, ali odvijala se pod strogim nadzorom države i, u neku ruku, u ime nje. U načelu, vladajući položaji bili su rezervirani samo za muslimane, sve to umnogome kroz islam na način njegove ideološko-normativne reduciranosti na šerijat. Naravno, nisu svi muslimani bili vladajući sloj, već samo oni muslimani koje je dinastijska elita stavila uz sebe i za sebe školovala. Jedan od mitova o Osmanskoj imperiji jeste i taj da su milleti imali, u neku ruku, status građana, ili pak, nacija u modernom ili savremenom smislu. O tome se, naravno, može govoriti, ali se ideja građanstva ne može i potvrditi. Ideja građanstva je kasniji sekularni izum Evrope. Posljedično tome, apsurdno je govoriti da su muslimanski narodi u Osmanskoj imperiji imali status građana. Obični seljački slojevi muslimana, kao i muslimanski obrtnici i zanatlije, umnogome su bili obični millet pored drugih milleta, jevreja, katolika, pravoslavaca itd.

Ipak, prema jevrejskim historičarima, npr. Bernardu Lewisu, Werneru Kelleru, Adamu Metzu i mnogim drugim, halifati koji su prethodili nastanku Osmanske imperije u Maloj Aziji 1299. godine, bili su izrazito mnogoreligijski strukturirani. Bliski i Srednji istok bili su dva područja velikih kosmopolitskih gradova. Mnogolike autohtone kršćanske zajednice tu su živjele u milionima, kao i jevreji u stotinama hiljada.

Prema ovim jevrejskim historičarima, nastupanje halifata i muslimanskih osvajanja na evropskom tlu pretežno nisu imali za posljedicu eksterminiranje stanovništva osvojenih područja, već prije svega njegovo inkorporiranje u orbitu halifata. Naravno, vlasti halifata su pritom, u prvom redu, imale u vidu poreze i ekonomske koristi od postojanja tog stanovništva. Naprimjer, u Španiji kojom su vladali muslimani, kršćansko stanovništvo je u nekoliko dugih perioda bilo većinsko. Mit je da su tadašnji gradovi Španije bili bez ogromnog broja jevreja i kršćana koji su i sami, sa svoje strane, razvijali gradski život, kulturu i infrastrukturu. Sicilija je, također, važan dokaz srednjovjekovnih koncepata zajedničkog života ili conviventie jevreja, kršćana i muslimana. U ovom pogledu dobro je prisjetiti se djela iz jevrejske i kršćanske teologije koja su pisana na teritorijama velikih muslimanskih halifata. Filozof Majmonides tu je veliki primjer. Također, Gershom Sholem (Geršom Šolem) je više puta ustvrdio da je Kabala svoje konačne redakcije, za kakve znademo danas, doživjela unutar muslimanskih halifata i pod nesposrednim uplivima sufijskih učenja.

Jedan od mitova kojeg treba razobličavati jeste i taj da se odnos muslimana i evropskih kršćana odvijao u stalnom ratu, u cikličnim smjenama džihada, s jedne, i križarskih ratova, s druge strane. Crno-bijela optika ne objašnjava, već dalje mitologizira stvari. Dakako, posve je tačno da je gotovo dvjesta godina dugi period križarskih ratova (1095-1291) desetkovao jevrejsko prisustvo u Evropi, jevreji su tada bili izvrgnuti progonima i pogromima. Ali, jednako tako i kršćansko stanovništvo Carigrada, pa i istočne kršćanske crkve i zajednice, sve od Carigrada do Svete zemlje, bile su velike žrtve križarskih pohoda. Kao, uostalom, i same muslimanske zajednice. Pa ipak, i za vrijeme križarskih pohoda bilo je velikih perioda mira. Mit o neprestanom džihadu s jedne i križarskom ratu s druge strane zanemaruje duge periode mira i kultur(al)ne razmjene na poljima nauke, umjetnosti, književnosti, kao i poslovne i trgovačke razmjene privrednih dobara s obje strane Mediterana.

Vratimo li se pitanju življenja jevreja u Osmanskoj imperiji, ili pod njom, gotovo je nepodijeljeno mišljenje da su u Osmanskoj imperiji jevreji doživjeli svoju mnogoliku narodnu i vjersku obnovu. Imajući u vidu to šta su pretrpjeli prije, pod Faraonskim, Babilonskim i Rimskim carstvom, mit o blagostanju jevreja u Osmanskoj imperiji kao da se pokazuje tačnim. U neku ruku blagostanje iz jevrejske Španije ili Sefarada (Sepharad) nastavilo se u Osmanskoj imperiji.

Jevrejski historičari, nepodijeljeno i uglavnom nekritički, hvale Osmansku imperiju kao spasonosno područje za jevreje, kao svoje sigurno utočište sve od početka četrnaestog pa do kraja devetnaestog stoljeća. Naravno, mit koji se ovdje često javlja u sažetoj formi glasi: Osmanska imperija imala je dobar, podnošljiv i tolerantan odnos prema jevrejima iz razloga svoje ljubavi i pažnje prema njima! Dakako, ovaj mit treba razobličavati tvrdnjom da se imperije prema podanicima ne rukovode ljubavlju, već najčešće interesima. Naime, iako ne treba poricati ljudske i, današnjim rječnikom rečeno, humane razloge u prihvatanju prognanih evropskih jevreja, treba istaći i sljedeće: prije i nakon španske kataklizme muslimana i jevreja 1492. godine, Osmanska imperija otvorila je svoje teritorije Sefardima jer je htjela sanirati ili ublažiti strašnu krizu koja je nastala na sjeverozapadnoj strani Mediterana, krizu koja se ogledala u zastoju trgovine i komunikacija. Drugo, Osmanska imperija imala je u vidu i to da primanjem Sefarda i španskih muslimana dobija veliki broj kvalifikovanih zanatlija, obrtnika, bankara, učitelja i, općenito uzev, poduzetnih ljudi. Defteri ili popisi poreskih obveznika u Osmanskoj imperiji već u prvim decenijama XVI stoljeća, kao i u kasnijim decenijama, bilježe sve veći broj jevrejskih imena. Privrede tadašnjih gradova: Soluna, Istanbula, Burse, Izmira, Skoplja, Sofije, Sarajeva, Beograda... bilježe veliki uspon zahvaljujući, između ostalog, i velikim doprinosima Sefarda. Werner Keller u svojoj knjizi "Povijest Židova" govori kako je Osmanska imperija u Sredozemlju plijenila francuske brodove i u zamjenu tražila da se Sefardima vrati konfiskovani novac ili roba visoke vrijednosti a koja im je oduzeta na njihovom putu bijega prema osmanskim teritorijama.

> Osmanska imperija imala je u vidu da primanjem Sefarda i španskih muslimana dobija veliki broj kvalifikovanih zanatlija, obrtnika, bankara, učitelja i poduzetnih ljudi

KAKO GLEDATI NA SARAJEVSKI PURIM IZ 1819. GODINE?

Imamo li u vidu rečeno, kao i kulturalne sličnosti i podudarja između muslimanskog i sefardskog stanovništva, postavlja se pitanje: Kako je moglo doći do strašnih događaja u Sarajevu, u oktobru 1819. godine?

Upravo ovo protupravno utamničenje jevreja, sa Rav Moše Danonom na čelu, govori o tome da je i u Osmanskoj imperiji "čuvanje onih koji trebaju čuvati red i zakon" bilo neprestana zadaća i izazov. Silnik Ruždi-paša je tipični predstavnik korumpiranog dijela Osmanske države. Korupcija je bila stalna prijetnja nemuslimanskim zajednicama, ali i muslimanima iz seljačkih i, ekonomski gledano, niže pozicioniranih slojeva.

Kad su posrijedi jevreji, knjiga Moritza Levyja "Sefardi u Bosni" dobar je primjer u izučavanju položaja jevreja u Osmanskoj imperiji. Veliki broj stranica Levyjeve knjige odnosi se na iznose mita koje su jevreji davali osmanskim državnim službenicima. Radi usporedbe na kršćanskoj strani, dobro je u ovom pogledu konsultirati i mnoge ljetopise bosanskih franjevaca.

Unatoč svemu, Sarajevski Purim i događaji iz 1819. godine pokazuju da je u mnogim dijelovima Osmanske imperije postojala velika i, rekli bismo, prirodna solidarnost među različitim vjernicima, u ovom slučaju među jevrejima i muslimanima. U oktobru 1819. sam je muslimanski narod ustao u odbranu jevrejskog naroda. K tome, muslimanski narod stavio se nasuprot zvaničnih predstavnika osmanske vlasti i nije se poistovjetio sa njima. Ovo vidimo kao dokaz dugovjekovnog postojanja horizontalno uspostavljenih društvenih veza i odnosa među različitim vjernicima na Balkanu u vrijeme Osmanske imperije. Također, politika osmanskih sultana, koja je dolazila iz centra imperije, prevalentno je podsticala poštovanje milletskog statusa jevreja i kršćana.

U svojim temeljitim istraživanjima "kulturalne i društvene pozadine" Ljetopisa Mula Mustafe Bašeskije, koji je pisan uglavnom u osamnaestom stoljeću, prof. dr. Kerima Filan (u knjizi "Sarajevo u Bašeskijino doba") dobro je, i realno, opisala stupnjeve saradnje muslimana, kršćana i jevreja u Sarajevu tog vremena. Naprimjer, esnafi ili zanatska udruženja bila su vrlo često sa članstvom iz različitih vjera.

Recimo na kraju ovog eseja da su mitove (i protumitove) o Osmanskoj imperiji širili svi, i jevreji i kršćani i muslimani. U slučaju jevrejskih autora, teški progoni koje su jevreji doživjeli tokom dvadesetog stoljeća u Evropi, napose strašna kataklizma u Holokaustu tokom Drugog svjetskog rata, utjecali su na to da jevreji o Osmanskoj imperiji pišu kao o nekoj vrsti Izgubljenog raja. Napose to vidimo u eminentnom djelu "Povijest Židova" od Wernera Kellera. U slučaju jevreja, kao i mnogih drugih naroda u Evropi u Drugom svjetskom ratu, pokazalo se da građanska ideja i građanski status nisu bili zapreka nacističkim progonima i eksterminaciji.

Sarajevski Purim dobro pokazuje da nad zajedničkim i dostojanstvenim životom sljedbenika Starog Zavjeta, Novog Zavjeta i Kur'āna, kao i dostojanstvenim životom svih ljudi, uvijek treba bdjeti i da ga uvijek treba čuvati. Dobro je kad nas obični susjedi drugog svjetonazora ili druge vjere zaštite i kad nam spase život. Jer, vlastodržački sistemi se znaju često iskvariti. Nekada to kvarenje dolazi sa glave, a nekada sa repa.